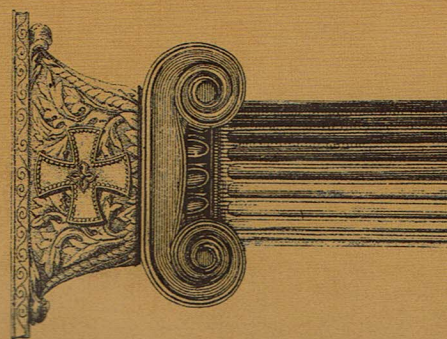

TOM HOLLAND HEERSCHAPPIJ

Hoe het christendom het Westen vormde

Van de auteur van
RUBICON

TOM HOLLAND
HEERSCHAPPIJ

Ter herinnering aan Deborah Gillingham,
zeer geliefd, zeer gemist.

Heb lief, en doe wat je wilt.
Augustinus

Dat je voelt dat iets goed is, kan erdoor veroorzaakt worden dat je er zelf nooit veel over
hebt nagedacht en blind hebt aangenomen wat sinds je kindertijd als goed is bestem-
peld.

Friedrich Nietzsche

All you need is love.

John Lennon en Paul McCartney

Oorspronkelijke titel Dominion. The Making of the Western Mind

Copyright © 2019 Tom Holland

Verschenen bij Little Brown UK, 2019

Copyright songtekst 'All You Need is Love' van John Lennon en

Paul McCartney © Sony / ATV Music Publishing LLC

Copyright vertaling © 2020 Ed van Eeden en Edwin Krijgsman /

Athenaeum-Polak & Van Gennep, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam

Omslag Anneke Germers

Omslagbeelden © Mike Hall en iStock

Auteursfoto © Charlie Hopkinson

Binnenwerk Perfect Service

ISBN 978 90 253 0567 3 / NUR 320
www.uitgeverijathenaeum.nl

INHOUD

Inleiding 9

OUDHEID

- I Athene 29
- II Jeruzalem 56
- III Missie 90
- IV Geboef 117
- V Liefdadigheid 148
- VI De hemel 171
- VII Exodus 192

CHRISTENHEID

- VIII Beking 215
- IX Revolutie 237
- X Vervolging 263
- XI Vlees 289
- XII Apocalyps 311
- XIII Reformatie 333
- XIV Kosmos 357

MODERNITEIT

- XV Geest 383
- XVI Verlichting 407
- XVII Religie 433
- XVIII Wetenschap 455
- XIX Schaduw 480
- XX Liefde 510
- XXI Wakker 538

INLEIDING

Drie of vier decennia voor de geboorte van Christus werd op de Esquilijn het eerste verwarmde zwembad van Rome gebouwd. Dat was een A-locatie, net buiten de oude muren van de stad. In de loop der tijd zou het een verblijfplaats worden voor enkele van de rijkste mensen ter wereld: een immense hoeveelheid luxe villa's en parken. Maar het land buiten de Esquilijnse Poort was niet voor niets zo lang onderontwikkeld gebleven. Eeuwenlang, vanaf de vroegste dagen van Rome, was het de plaats geweest van de doden. Toen arbeiders begonnen te werken aan het zwembad, stonk het er nog altijd naar lijken. Een greppel die ooit deel had uitgemaakt van het eerbiedwaardige verdedigingssysteem van de stad was vervuld door de karkassen van mensen die te arm waren om in tomben ter ruste te worden gelegd. Hier werden dode slaven, 'als ze eenmaal uit hun krappe cellen waren getrokken',¹ neergegooid. Gieren, die in zulke grote aantallen rondvlogen dat ze bekendstonden als 'de vogels van de Esquilijn',² pikten de lichamen schoon. Nergens anders in Rome is het proces van opwaardering van een buurt zo opzienbarend geweest. De marmeren bouwwerken, de sprankelende fonteinen, de geurige bloembedden: dat alles werd opgetrokken boven de lichamen van de doden.

Dat nam echter veel tijd in beslag. Decennia na de eerste ontwikkeling van de streek buiten de Esquilijnse Poort waren er nog steeds gieren te zien, die rondzweefden boven een gebied dat het Sessorium heette. Dat bleef wat het altijd geweest was: 'de plek die bestemd was voor de executie van slaven'.³ Het was, anders dan de arena's waarin misdadigers ter dood werden gebracht ter verstrooiing van een juichende menigte, geen glorieuze plek. Slaven die moeilijkheden had-

den veroorzaakt werden er, als stukken vlees op de markt, in het openbaar aan kruisen genageld. Zelfs toen er uit exotische landen geïmporteerde zaailingen werden geplant in de aangelegde parken van de Esquilijn bleven die kale bomen er staan, ter herinnering aan het sinistere verleden van de heuvel. Geen dood zo ondraaglijk en beklaagenswaardig als een kruisiging. Naakt te worden opgehangen, 'in een lange doodsstrijd, terwijl er lelijke striemen opzwellen op de schoulers en de borst',⁴ niet in staat om de luidruchtige vogels weg te jagen – dat lot, vonden de Romeinse intellectuelen, was het ergste wat je je kon voorstellen. Juist daarom was het ook zo'n passende straf voor slaven. Als die sanctie niet bestond, zou de hele orde van de stad uiteen kunnen vallen. De luxe en pracht waarmee Rome kon pochen waren er uiteindelijk van afhankelijk dat degenen die dit mogelijk maakten op hun plek bleven. 'We hebben immers slaven uit alle hoeken van de wereld in onze huishoudens gehaald, met hun rare gewoonten, hun vreemde godsdiensten, of goddeloosheid – en slechts door afschrikking kunnen we hopen dat tuig in toom te houden.'⁵

Hoewel ze het heilzame effect van kruisiging op degenen die anders de orde van de staat zouden kunnen bedreigen als vanzelfsprekend beschouwden, was de houding van de Romeinen tegenover deze straf sterk ambivalent. Natuurlijk moest een kruisiging in het openbaar plaatsvinden, vanwege het afschrikwekkende effect. Niets toonbaar duidelijker aan dat een opstand was neergeslagen dan de aanblik van vele honderden lijken aan kruisen, of ze nu op een rij langs een doorgaande weg hingen of bij elkaar vóór een rebellerende stad, waarvoor de bomen op alle heuvels in de buurt waren omgehakt. Zelfs in vredetijd maakten de beulen er een spektakel van door hun slachtoffers op allerlei inventieve manieren op te hangen: 'de een ondersteboven, met zijn hoofd naar de grond, een andere met een spies door zijn genitaliën, weer een ander met zijn armen vastgemaakt aan een juk'.⁶ Toch school er een paradox in de blootstelling van de gekruisigden aan het publiek. De aasgeur van hun schaamte was zo doordringend dat velen zich bezedeld voelden als ze alleen al naar een kruisiging kwamen. De Romeinen hadden die marteling weliswaar doorgevoerd als de 'uiterste straf',⁷ maar weigerden toe te geven dat ze die ook hadden

uitgevonden. Alleen een volk dat berucht was om zijn barbaarsheid en wreedheid kon een dergelijke foltering hebben bedacht: de Perzen misschien, of de Assyriërs, of de Galliërs.

Alles aan de praktijk van het vastnagelen van een mens aan een kruis – een *crux* – was afstotelijk. 'Zelfs het woord doet pijn aan onze oren.'⁸ De walging die kruisiging bij uitstek oproep verklaarde waarom slaven die ter dood waren veroordeeld moesten sterven op het smerigste, ellendigste stuk land buiten de stadsmuren; en waarom, toen Rome uit zijn oude voegen barstte, slechts de meest exotische en aromatische planten geschikt waren om de stank te maskeren. Dat was ook de reden waarom weinigen eraan wilden denken, hoewel kruisiging in de Romeinse wereld alomtegenwoordig was. Orde – de orde waar de goden van hielden en die in stand werd gehouden door magistraten, bekleed met de volle autoriteit van de grootste macht ter wereld – was het enige wat telde, niet de vernietiging van het gebroed dat erop uit was om die aan te tasten. Misdadigers die aan stukken gescheurd werden op martelwerktuigen – om zulk uitschot konden hooggeboren en beschaafde mensen zich toch niet druk maken? Sommige manieren van sterven waren zo vuig, zo smerig, dat je die maar beter kon versluieren.

Daarom is het ook niet zo verrassend dat we in de antieke literatuur weinig beschrijvingen aantreffen van wat een kruisiging eigenlijk inhield. Verrassend is eerder dat kruisigingen bestonden.^{*} De lijken van de gekruisigden werden, nadat ze waren kaalgepikt door hongerige vogels, in een massagraf gegooid. In Italië sleurden in het rood geklede lijkbezorgers, die al lopend met bellen klingelden, ze daar met haken naartoe. Vergetelheid, de losse aarde die over hun gemartelde lichamen gestrooid werd en hun tot graf diende, was een deel van hun lot. Te midden van de algehele stilte is er echter één grote uitzondering die de regel bevestigt. Uit de oudheid zijn ons vier gedetailleerde verslagen overgeleverd van het proces waarbij een man veroordeeld wordt tot het kruis en dan zijn straf ondergaat. Opmerkelijk genoeg beschrij-

^{*} Beschrijvingen ervan zijn zo schaars in de antieke bronnen dat Gunnar Samuelsson in een recente monografie (controversieel) stelde dat 'er geen als zodanig gedefinieerde kruisiging bestond vóór de executie van Jezus' (p. 205).

ven ze dezelfde executie: een kruisiging die plaatsvond ongeveer zestig of zeventig jaar na de bouw van het eerste verwarmde zwembad in Rome. De locatie was niet de Esquilijn, maar een andere heuvel, buiten de muren van Jeruzalem: Golgotha, 'wat betekent: schedelplaats'.⁹ Het slachtoffer, een Jood genaamd Jezus, een rondreizende prediker uit een obscuur stadje, Nazareth, in een streek ten noorden van Jeruzalem, Galilea, werd veroordeeld vanwege een halsmisdrijf tegen de Romeinse orde. De vier vroegste verslagen van zijn executie, enkele decennia na zijn dood geschreven, verduidelijken wat dat in de praktijk inhield. De veroordeelde man werd na zijn vonnis overgedragen aan soldaten om te worden geselsd. Omdat hij gezegd zou hebben dat hij 'de koning van de Joden' was, bespotten zijn bewakers hem door hem te bespugen en vervolgens een doornenkroon op zijn hoofd te zetten. Daarna werd hij, geslagen en bloedend, naar buiten geleid voor zijn laatste tocht. Onderweg torste hij zijn kruis; hij strompelde door Jeruzalem, een spektakel en waarschuwing voor iedereen die hem zag, en verder, over de weg naar Golgotha.¹⁰ Daar werden spijkers door zijn handen en voeten geslagen en werd hij gekruisigd. Na zijn dood werd er een speer in zijn zij gestoken. Er is geen reden om te twijfelen aan de essentiële onderdelen van dit verhaal. Zelfs de meest sceptische historici zijn geneigd die te accepteren. 'De dood van Jezus van Nazareth aan het kruis is een vastgesteld feit, mogelijk het enige vastgestelde feit over hem.'¹⁰ Zijn lijden was beslist niet uitzonderlijk. Pijn en vernedering, plus de langdurige kwelling van de 'gruwelijkste aller doden'¹¹ – in de loop van de Romeinse geschiedenis was dat het gemeenschappelijke noodlot van menigten.

Beslist niet het gemeenschappelijke noodlot van menigten was het lot van Jezus' lijk. Eenmaal van het kruis gehaald, bleef het een mas-sagrif bespaard. Het werd opgeëist door een rijke bewonderaar, eerbiedig voorbereid voor een begrafenis en in een tombe gelegd, achter

* Hoewel in de evangeliën beschreven wordt dat Jezus een *stauros* droeg, het Griekse woord voor kruis, is het waarschijnlijker dat hij iets torste wat in het Latijn een *patibulum* genoemd wordt: een horizontale kruisbalk. 'Laat hem zijn *patibulum* door de stad dragen en dan aan het kruis genageld worden,' schreef de Romeinse toneelschrijver Plautus enkele eeuwen voor de kruisiging van Jezus.

een zwaar rotsblok. Dat staat in elk geval in alle vier de eerste verslagen van Jezus' dood – vertellingen die in het Grieks *euangelia* genoemd werden, 'goed nieuws' en die in het Nederlands evangeliën heten.⁸ De verslagen zijn niet onaannemelijk. Archeologische vondsten bewijzen immers dat het lichaam van een gekruisigde inderdaad af en toe een waardige begrafenis kreeg in de knekelvelden buiten de muren van Jeruzalem. Des te verbijsterender (om niet te zeggen ongehoord) zijn de verhalen over wat er vervolgens gebeurde. Dat vrouwen die naar de tombe gingen, ontdekten dat de toegangssteen weggerold was. Dat Jezus, in de loop van de veertig dagen daarna, aan zijn volgelingen verscheen, niet als een geest of als een gereanimeerd lichaam, maar herrezen in een nieuwe en glorierijke vorm. Dat hij opsteeg naar de hemel en voorbestemd was om terug te keren. Mettertijd werd hij vereerd, niet slechts als een mens, maar als een god. Door het meest kwellende lot te ondergaan dat men zich kan voorstellen had hij de dood overwonnen.

'Daarom heeft Hem ook God uitermate verhoogd, en heeft Hem een Naam gegeven, welke boven allen naam is; opdat in den Naam van Jezus zich zou buigen alle knie degenen, die in den hemel, en die op de aarde, en die onder de aarde zijn...'¹²

Buitengewoon vreemd hieraan was, voor de grote meerderheid van de bevolking in de Romeinse wereld, niet zozeer dat een sterveling goddelijk kon worden. De grens tussen het hemelse en het aardse werd namelijk vrij algemeen als doorlaatbaar gezien. In Egypte, de oudste van de monarchieën, waren koningen al onafzienbaar lang het voorwerp van aanbidding. In Griekenland werden verhalen verteld over een 'goddelijke held'¹³ met de naam Heracles, een gespierde monstervernietiger die, na een leven van spectaculaire prestaties, uit de vlammen van zijn eigen brandstapel opgetild werd om zich bij de onsterfelijken te voegen. Onder de Romeinen deed een soortgelijk verhaal de ronde over Romulus, de stichter van hun stad. In de decennia voor de kruisiging van Jezus nam de snelheid van zulke bevorderingen tot de rangen der goden snel toe. Het bereik van de Romeinse macht was zo

* De vroegste christelijke teksten, de brieven van Paulus, vermelden ook dat Jezus 'begraven' was (1 Korintheërs 15:4).

gigantisch geworden dat iedere man die erin slaagde de heerser van het rijk te worden al snel meer als goddelijk dan als menselijk beschouwd werd. De hemelvaart van een van hen, een krijgsheer met de naam Julius Caesar, werd aangekondigd door een ster met een vurige staart die langs de hemel scheerde; die van een tweede keizer, Caesars geadopteerde zoon, die de naam Augustus (de Verhevene) had gekregen, doordat men een geest zag oprijzen (net als bij Heracles) vanaf zijn brandstapel. Zelfs sceptici die de gedachte afwezen dat een medesterveling een god kon worden, erkenden de maatschappelijke waarde daarvan. 'Want de menselijke geest, die denkt van goddelijke oorsprong te zijn, zal zich daardoor verstouten machtige daden te ondernemen, energieke te zijn bij het verwerkelijken daarvan en door de daarbij behorende zorgeloosheid succesvoller zijn in de uitvoering.'¹⁴

Goddelijkheid was dus weggelegd voor de allergrootsten onder de groten: overwinnaars, helden, koningen. Voorwaarde was de macht om vijanden te martelen, dus niet zelf een foltering te ondergaan – om ze vast te nagelen aan de rotsen van een berg, of ze te veranderen in spinnen, of om hun na de verovering van de wereld de ogen uit te steken en te kruisigen. Een man die gekruisigd was en die toegejuicht werd als een god, dat moesten mensen in de hele Romeinse wereld wel zien als schandelijk, obsceen en grotesk. Dat was de uiterste belediging voor één bepaald volk: dat van Jezus. Anders dan hun overheersers geloofden de Joden niet dat een mens een god kon worden: ze geloofden in één almachtige, eeuwige godheid. Omdat hij de schepper van de hemelen en de aarde was, vereerden ze hem als de Hoogste God, de Heer der Heren, de Meester van de gehele Aarde. Keizerrijken moesten hem gehoorzamen; bergen kon hij laten smelten als was. Dat zo'n god, van alle goden, een zoon zou kunnen hebben en dat die zoon het lot van een slaaf onderging en dood werd gemarteld aan een kruis, dat waren veronderstellingen die hen niet alleen met stomheid sloegen, maar voor de meeste Joden ook afstotelijk waren. Er was geen schokkender omdraaiing denkbaar van hun vroomst beleden principes. Het was niet alleen blasfemisch, maar ook krankzinnig.

Zelfs degenen die Jezus naderhand erkenden als Christus, de Gezalfde van de Here God, konden terugschrikken als ze zijn manier van sterven

goed onder ogen zagen. 'Christenen', zoals ze genoemd werden, waren net als iedereen op de hoogte van de connotaties van een kruisiging. 'Het mysterie van het kruis, dat ons oproept tot God, is iets verwerpelijks en oneerbaars.'¹⁵ Dat schreef Justinus, de belangrijkste christelijke geloofsverdediger van zijn generatie, anderhalve eeuw na de geboorte van Jezus. De marteling van de Zoon van de Allerhoogste God was een gruwel die gewoonweg te schokkend was om te worden afgebeeld. Klerken die de evangeliën kopieerden tekenden wel eens delicate pictogrammen boven het Griekse woord voor 'kruis' die verwezen naar de gekruisigde Christus, maar verder werd het aan kunstenaars en satirici overgelaten om zijn executie te verbeelden. Voor velen in de Romeinse wereld was het echter niet zo'n scherpe paradox als het misschien lijkt. Sommige mysteriën waren zo diepgaand dat stervelingen geen andere keus hadden dan ze verhuld te laten. De uitstraling van de goden was veel te fel voor het menselijk oog. Daar stond tegenover dat niemand verblind was geraakt bij het spektakel van de Zoon van de Allerhoogste God die doodgemarteld werd. Hoewel christenen eraan gewend waren om het teken van het kruis te slaan als gebaar van vroomheid en om met wijd open ogen de verslagen in de evangeliën te lezen over het lijden van hun Redder, leken ze terug te deinzen voor afbeeldingen ervan.

Pas eeuwen na de dood van Jezus – toen verbazingwekkend genoeg zelfs de keizers hem erkenden als Christus – werd zijn executie eindelijk een geaccepteerd thema voor kunstenaars. Rond het jaar 400 werd het kruis niet langer gezien als schaamtevol. Kruisiging als straf was al decennia eerder verboden door Constantijn, de eerste christelijke keizer, en diende voor het Romeinse volk als een teken van de overwinning op zonde en dood. Zodoende kon een kunstenaar die de scène uitsneed in ivory Jezus uitbeelden in de krappe lendendoek van een atleet, niet minder gespierd dan welke antieke god ook. Zelfs toen het westelijke deel van het rijk begon weg te glijpen uit de greep van de keizers en ten prooi viel aan barbaarse binnendringers, bood in het oostelijke deel, waar de Romeinse macht voortduurde, het kruis het omsingelde volk de zekerheid dat de uiteindelijke overwinning aan hen zou zijn. In de marteldood van Christus lag de belofte van zijn overwinning op

het kwaad. Omdat hij triomfeerde door zijn marteling, werd hij nooit afgebeeld alsof hij pijn leed. Zijn gezichtsuitdrukking was serene. Dat was een teken dat hij de Heer van het Universum was.

Zo kwam het dat een lijk, in een keizerrijk dat (hoewel wij het te- genwoordig Byzantium noemen) altijd is blijven benadrukken dat het Romeins was, ging dienen als icoon van majesteit. Maar Byzantium was niet het enige christelijke gebied. In het Latijnsprekende westen borrelde een nieuwe revolutie op, ruim een millennium na de geboorte van Christus. Er waren steeds meer christenen die hun ogen volledig wilden richten op het brute geweld van de kruisiging, in plaats van weg te kijken. 'Waarom, o mijn ziel, was je daar niet bij, om te worden gestoken door een zwaard van bitter verdriet, omdat je het niet kon verdragen dat de zij van je Redder doorboord werd door een speer? Waarom kon je het niet verdragen om te zien hoe spijkers de handen en voeten van je Schepper schonden?'¹⁶ Dit gebed, geschreven rond het jaar 1070, was niet alleen gericht tot de God die glorieus regeerde in de hemel, maar ook tot de veroordeelde misdadiger die hij geweest was toen hij zijn vernederende dood onderging. De schrijver ervan, een briljante geleerde uit Noord-Italië met de naam Anselmus, was een hooggeboren man, die brieven wisselde met gravinnen en verkeerde in het gezelschap van koningen. Dat hield het in om een vorst van de Kerk te zijn, de *ecclesia* of 'samenkomst' van de christenen. Anselmus was een man die afkomst, vaardigheid en een beroemde naam combineerde. Maar toen hij zijn uiterste best deed om de opkomst van het christendom te helpen sturen, kon hij er niets aan doen dat hij bevreesd raakte van zijn eigen eminentie. Hij was zo van zijn stuk toen hem gevraagd werd om leiding te geven aan de Engelse Kerk dat hij prompt een spectaculaire bloedneus kreeg. 'Het pure idee van privé-bezit vond hij afschrikwekkend.'¹⁷ Bij de aanblik van een in het nauw gedreven haas barstte hij in tranen uit en smeekte om het doodsbange dier vrij te laten. Hoe hoog hij ook opklom in wereldlijke zaken, hij vergat nooit dat zijn Redder hem verlost had, nederig, naakt en vervolgd. In zijn gebed tot de gekruisigde Christus, dat woordelijk gekopieerd en gelezen werd in het hele Latijnse westen, verwoordde Anselmus een nieuw en memorabel begrip van de christelijke God: de

nadruk lag niet op zijn overwinning, maar op zijn menselijke lijden.

'Met deze weelacht bevinden we ons plotseling en tot onze schrik in de aanwezigheid van een geloofswending...'¹⁸ De Jezus die wordt afgebeeld door middeleeuwse kunstenaars – verkrampt, bloedend, sterfend – was een slachtoffer van een kruisiging die zijn oorspronkelijke beulen herkend zouden hebben: niet serene en overwinnend, maar getekend door een doodstrijd, net als iedere gemartelde slaaf. De reactie op het spektakel was echter ver verwijderd van de mengeling van afkeer en minachting die in de antieke tijden typerend was bij een kruisiging. Als mannen en vrouwen keken naar een afbeelding van hun Heer aan het kruis, naar de spijkers die door de pezen en botten van zijn voeten werden geslagen, naar zijn armen die zo werden uitgerekt dat het leek alsof ze uit de kom werden getrokken, naar zijn neerhangende hoofd met de doornenkroon, voelden ze geen minachting, maar medelijden, erbarmen en angst. Er was in het middeleeuwse Europa beslist geen gebrek aan christenen die zich identificeerden met het lijden van hun God. De rijken vertrapten de armen nog altijd. Kruisen stonden op heuvels. De Kerk zelf kon, vooral dankzij de inspanningen van mannen als Anselmus, aanspraak maken op het oude primaat van Rome – en dat bovendien ook doen gelden. Maar met dat alles was er toch iets fundamenteel veranderd. 'Geduld bij rampspoed, de andere wang toekeren, bidden voor je vijanden, houden van degenen die je haten'¹⁹ – dat waren de christelijke waarden die Anselmus verdedigde. Allemaal afgeleid van de vastgelegde uitspraken van Jezus zelf. Geen enkele christen in die tijd, zelfs niet de hardvochtigste en onverschilligste, kon daar zonder enige mate van wroeging aan voorbijgaan. Dat de Zoon van God, geboren uit een vrouw en veroordeeld tot de dood van een slaaf, gestorven was zonder dat zijn rechters hem herkenden, was een gedachte waar zelfs de hooghartigste monarch bij stil moest staan. Dat bewustzijn, ingebed in het hart van het middeleeuwse christendom, bracht onvermijdelijk een even diepgeworteld als memorabel besef teweeg: God stond dichterbij de zwakken dan bij de machtigen, dichterbij de armen dan bij de rijken. Iedere bedelaar, iedere misdadiger zou Christus kunnen zijn. 'Also zullen de laatsten de eersten zijn, en de eersten de laatsten.'²⁰

De Romeinse aristocraten die in de decennia voor de geboorte van Jezus de Esquilijn koloniseerden met hun marmeren bouwwerken en hun bloembedden zouden zulke sentimenten grotesk hebben gevonden. En toch waren die er. Rome zelf zou daar het spectaculairste voorbeeld van zijn. In 1601 werd, in een kerk die oorspronkelijk gebouwd was om de geest van Nero (een zeer flamboyante en kwaadaardige keizer) uit te drijven, een schilderij opgehangen dat eer bewees aan de statuten van verschoppelingen die de christenen in de stad hadden gehad. De kunstenaar, een jongeman uit Milaan met de naam Caravaggio, had de opdracht gekregen een kruisiging te schilderen – niet die van Christus zelf, maar die van zijn belangrijkste discipel, Petrus: een visser die, volgens de evangeliën, zijn boot en netten in de steek had gelaten om Jezus te volgen. Van hem werd gezegd dat hij de ‘opzichter’ (de *episcopos* of ‘bisschop’) van de eerste christenen van Rome was geweest voordat Nero hem ter dood had gebracht. Na de executie van Petrus hadden meer dan tweehonderd mannen het bisdom geleid, een ambt dat een aanspraak op het primaat over de hele Kerk met zich meebracht, en de eretitel van *pappas* of ‘vader’ – paus. In de loop van meer dan vijftien eeuwen na de dood van Petrus was de autoriteit van de pausen nu eens gegroeid en dan weer afgenomen, maar ten tijde van Caravaggio was ze formidabel. De kunstenaar ging er echter niet toe over om de praal, de pracht, de weelde ervan te vieren. De aardse grootheid van het pausdom werd in zijn hoofd letterlijk omgedraaid tot het tegendeel. Het verhaal ging dat Petrus had geëist ondersteboven te worden gekruisigd, zodat hij niet het lot van zijn Heer zou delen. Caravaggio koos als thema precies het moment waarop het zware kruis rechtop werd gezet, waarbij hij de eerste paus afbeeldde als wat hij oorspronkelijk was: een visser. Geen kunstenaar uit de oudheid zou eraan gedacht hebben om een keizer te eren door hem weer te geven zoals Caravaggio dat deed met Petrus: gemarteld, vernederd, bijna van al zijn kleding beroofd. En toch werd in de stad van de keizers een man die zo’n noodlot ondergaan had geëerd als de bewaarder van ‘de sleutelen van het Koninkrijk der hemelen.’²¹ De laatste was inderdaad de eerste geworden.

De verhouding van het christendom tot de wereld waarin het is ontstaan is dus paradoxaal. Het geloof is het langst overlevende erfgoed

van de klassieke oudheid, en een aanwijzing voor de volledige transformatie ervan. Het is gevormd uit een grote samenvloeiing van tradities (Perzisch en Joods, Grieks en Romeins) en heeft het ineengestorte rijk waaruit het voortkwam ruimschoots overleefd. Het werd, in de woorden van een Joodse geleerde, ‘het machtigste van alle leidende culturele systemen in de geschiedenis van de wereld’.²² In de middeleeuwen viel geen enkele beschaving in Eurazië zozeer samen met een dominant geloof als het Latijnse westen met zijn specifieke vorm van christendom. Elders (of dat nu in de landen van de islam, of in India of in China was) heersten verschillende opvattingen over het goddelijke, en waren er talloze instituten die deze wilden vastleggen; maar in Europa, in de landen die het primaat van de paus erkenden, was er alleen een enkele Joodse gemeenschap om de dominantie van de Romeinse Kerk te doorbreken. De exclusiviteit werd streng bewaakt. Zij die deze doorbraken en weigerden betrouwen te tonen werden tot zwijgen gebracht, verbannen of gedood. Een Kerk die een god aanbad die door onwetende autoriteiten ter dood was gebracht gaf leiding aan wat zo treffend ‘een vervolgende maatschappij’ genoemd is.^{*} De overtuiging heerste dat het geloof diende om man en vrouw te definiëren – wat een verdere aanwijzing is voor de transformerende werking van de christelijke revolutie. Dat christenen bereid waren om te sterven voor hun geloof, als martelaars, was precies wat hen voor de Romeinse autoriteiten sinister en afwijkend maakte. Dat is echter allemaal veranderd. In de loop der tijd kregen de subversievelingen de overhand. In het middeleeuwse christendom werden de beenderen van martelaars gekoesterd en de Kerk bewaakte het geloof. Wie een mens was, was een christen. En christenen geloofden.

Met recht noemde de Romeinse Kerk zichzelf ‘katholiek’, ‘universeel’. Het levensritme werd er grotendeels door bepaald. Van zonsopgang tot zonsondergang, van het midden van de zomer tot diep in de winter, van het uur van hun geboorte tot hun allerlaatste ademtocht absorbeerden de mannen en vrouwen van het middeleeuwse Europa de leerstellingen ervan. Zelfs toen in de eeuw vóór Caravaggio het

* De term komt van de titel van R.I. Moore’s *The Formation of a Persecuting Society*.

katholieke christendom begon af te kalven en er nieuwe vormen van christendom ontstonden, bleef de overtuiging van de Europeanen dat hun geloof universeel was diepgeworteld. Dat inspireerde hen ertoe reizen te ondernemen waarbij ze continenten ontdekten waar hun voorouders niet van hadden durven dromen; om te veroveren wat ze konden, en om dat in te wijden als een Beloofd Land; en te proberen om de inwoners te bekeren van landen die niet christelijk waren. Of het nu in Korea was of in Tierra del Fuego, in Alaska of in Nieuw-Zeeland, het kruis waaraan Jezus was doodgemarteld diende voortaan als symbool voor een god. Zo'n sterk symbool had nooit eerder bestaan. 'Gij hebt de heidenen gescholden, den goddeloze verdaan, hun naam uitgedelgd, tot in eeuwigheid en altoos.'²³ De man die bij het horen van het nieuws van de Japanse overgave in 1945 de Schrift citeerde en eer bewees aan Christus was niet Truman, niet Churchill en niet De Gaulle, maar de Chinese leider Chiang Kai-sjek. Zelfs in de twintigste eeuw, als het getij van de westerse dominantie duidelijk keert, blijven overtuigingen die voortkomen uit het geloof van de Europese voorvaders structuur bieden aan de manier waarop de wereld zichzelf organiseert. Of dat nu in Noord-Korea is of in de commandostructuur van jihadistische terroristencellen, er zijn slechts weinigen ideologisch zo tegengesteld aan het Westen dat ze er niet toe overgaan om het internationale jaartallensysteem toe te passen. En wanneer ze dat doen, worden ze onbewust herinnerd aan de aanspraken die de christenen erop maken vanwege de geboorte van Jezus. Zelfs de tijd is christelijk.

Hoe kon een cultus die geïnspireerd is op de executie van een obscure misdadiger in een lang vervlogen keizerrijk zo'n transformerende en voortdurende invloed uitoefenen op de wereld? Een antwoord op die vraag, zoals ik in dit boek probeer te geven, ligt niet in de beschrijving van de geschiedenis van het christendom. In plaats van een panoramisch overzicht te geven van de evolutie daarvan, heb ik getracht de vormen van de christelijke invloed in kaart te brengen die het meest wijdverbreid zijn en die voortduren tot op de dag van vandaag. Dat is waarom ik (hoewel ik elders veel heb geschreven over de oosters en orthodoxe kerken, en de thema's daarin voor mij bronnen zijn

van immense verwondering en fascinatie) ervoor gekozen heb om niet de ontwikkeling ervan vanuit de oudheid na te lopen. Mijn ambitie is al overmoedig genoeg: onderzoeken hoe wij in het Westen geworden zijn wat we zijn, en waarom we denken zoals we denken. De morele omwenteling die ertoe leidde dat Jezus algemeen gezien werd als een god, ook door de keizerlijke orde die hem ter dood had laten martelen, betekende niet het einde van het vermogen van het christendom om diepe transformaties tot stand te brengen in maatschappijen. Integendeel zelfs. Al bij de dood van Anselmus, in 1109, had het Latijnse christendom een bepallende koers ingezet, met als resultaat dat wat we tegenwoordig 'het Westen' noemen niet zozeer het erfgoed als wel de voortzetting daarvan is. Het is in elk geval niet exclusief modern om te dromen van een wereld die veranderd wordt door een reformatie, een verlichting of een revolutie. Het is veeleer dromen zoals de middel-eeuwse visionairen droomden: dromen op de manier van een christen.

Vandaag de dag, in een tijd waarin de geopolitiek immense veranderingen ondergaat, blijkt dat onze waarden lang niet zo universeel zijn als sommigen onder ons hadden aangenomen. De noodzaak om te onderkennen hoe cultureel bepaald die zijn, is dringender dan ooit. Leven in een westers land houdt in: wonen in een maatschappij die nog altijd volledig verzadigd is van christelijke concepten en uitgangspunten. Dat is niet minder waar voor joden of moslims dan voor katholieken of protestanten. Tweeduizend jaar na de geboorte van Christus hoeft je niet te geloven dat hij uit de dood is opgestaan om geraakt te worden door de formidabele – en zelfs onontkoombare – invloed van het christendom. Of het nu de overtuiging is dat de werking van het geweten het zekerste waarmerk is van rechtvaardige wetgeving, of dat Kerk en Staat verschillende entiteiten zijn, of dat polygamie onacceptabel is: elementen ervan zijn overal in het Westen diepgeworteld. Zelfs om erover te schrijven in een westerse taal heb je woorden nodig die doortrokken zijn van christelijke connotaties. 'Religie', 'seculier', 'atheïst' – geen van die woorden is neutraal. Hoewel ze afgeleid zijn van het klassieke verleden, zijn ze allemaal belast met het erfgoed van het christendom. Als je dat niet onder ogen ziet, is er altijd een risico van anachronismen. Hoewel de kerkbanken steeds leger worden, blijft het

Westen sterk gebonden aan zijn christelijke verleden.

Er zijn mensen die zich verheugen over deze vaststelling en er zijn mensen die dit afschuwelijk vinden. Het christendom mag dan het langst voortbestaande en invloedrijkste erfgoed van de antieke wereld zijn, en de opkomst ervan beslist de transformerendste ontwikkeling in de westerse geschiedenis, het is óók de grootste uitdaging voor een historicus om erover te schrijven. In het Westen, en vooral in de Verenigde Staten, blijft het christendom eenvoudig het dominante geloof. Wereldwijd zijn er meer dan twee miljard mensen (bijna een derde van de bevolking van onze planeet) die ertoe behoren. Anders dan Osiris of Zeus of Odin doet de christelijke God het nog altijd goed. De traditie het verleden te interpreteren alsof je met een wijsvinger patronen naloopt door de tijd (een traditie die teruggaat op het allereerste begin van het geloof) is verre van dood. De kruisiging van Jezus was voor al die vele miljoenen die hem aanbidden als de Zoon van de Here God, de Schepper van hemel en aarde, niet alleen een gebeurtenis in de geschiedenis, maar vooral de spil waarom de kosmos draait. Hoewel historici zich wellicht bewust zijn van de invloed van die denkwijze en van de manier waarop die de gang van zaken in de wereld heeft beïnvloed, discussiëren ze niet over de vraag of die aantoonbaar is. In plaats daarvan bestuderen ze het christendom om te zien wat het kan onthullen, niet over God, maar over menselijke zaken. We veronderstellen dat geloof, net als alle andere culturele en maatschappelijke aspecten, een sterfelijke herkomst heeft, vormgegeven door de loop der tijd. Wie het bovennatuurlijke onderzoekt om verklaringen te vinden voor wat er in het verleden is gebeurd, houdt zich bezig met verontschuldigheden; dat is een eerzame activiteit, maar geen vorm van geschiedschrijving zoals die tegenwoordig, in het moderne Westen, wordt bedreven.

Als geschiedschrijvers van het christendom zich moeten bezighouden met geloof, moeten ze zich ook bezighouden met twijfel. Niet alleen voor gelovigen geldt dat hun interpretatie van de christelijke geschiedenis waarschijnlijk zeer persoonlijk is. Hetzelfde kan gelden voor sceptici. In 1860, tijdens een van de eerste openbare discussies over Charles Darwins kort tevoren gepubliceerde *On the Origin of Species*, dreef de bisschop van Oxford op beroemd geworden wijze de spot met

de theorie dat mensen een voortbrenghel van evolutie zouden zijn. Inmiddels kijken we daar anders tegenaan. 'Aangezien we allemaal mensen uit de eenentwintigste eeuw zijn, onderschrijven we allemaal een vrij wijdverbreide consensus over wat goed en kwaad is.'²⁴ Aldus Richard Dawkins, de meest evangelische atheïst ter wereld. De stelling dat er in het Westen 'een vrij wijdverbreide consensus over wat goed en kwaad is' bestaat doordat die voornamelijk afkomstig is van christelijke leerstellingen en vooronderstellingen, komt in maatschappijen met veel of geen godsdiensten bijna beledigend over. Zelfs in Amerika, waar het christendom een veel levendiger kracht is dan in Europa, raken steeds meer mensen ervan overtuigd dat het geloof van hun westerse voorouders iets van het verleden is: een overblijfsel uit oudere, bijgeloviger tijden. Net zoals de bisschop van Oxford weigerde te aanvaarden dat hij een afstammeling kon zijn van een aap, weigeren nu velen in het Westen te aanvaarden dat hun waarden, en zelfs hun gebrek aan geloof, terug te voeren kunnen zijn op christelijke wortels.

Ik zeg dit met enige mate van zekerheid omdat ikzelf, tot voor heel kort, diezelfde weigerachtigheid deelde. Hoewel ik als jongen door mijn moeder mee naar de kerk werd genomen en 's avonds plechtig bad, onderging ik al op jonge leeftijd wat ik nu beschouw als een bijna victoriaanse geloofs crisis. Ik kan me nog steeds de schok herinneren toen ik op een dag, op zondagsschool, een kinderbijbel opensloeg en op de eerste bladzijde een plaatje zag van Adam en Eva met een brachiosaurus. Ik had erg veel respect voor Bijbelverhalen, maar tot mijn spijt was ik er rotsvast van overtuigd dat geen enkel mens ooit een dinosaurus in het paradijs? Mijn leraar kon er zich niet druk om maken. Een vage schaduw van twijfel verduisterde mijn vertrouwen in de waarheid van wat me geleerd was over het christelijke geloof.

In de loop der tijd werd die schaduw donkerder. Mijn obsessie voor dinosaurusen (schitterend, woest, uitgestorven) ging naadloos over in een obsessie voor oude rijken. Als ik de Bijbel las, lag de focus van mijn fascinatie minder bij de kinderen van Israël of bij Jezus en zijn discipelen dan bij hun tegenstanders: de Egyptenaren, de Assyriërs, de Ro-

meinen. En hoewel ik vaag bleef geloven in God vond ik hem oneindig minder charismatisch dan de goden van de Grieken: Apollo, Pallas Athene, Dionysus. Ik vond het mooi dat zij geen wetten stelden, of andere godheden veroordeelden als demonen. Ik vond hun rocksterachtige uitstraling fantastisch. Als gevolg daarvan was ik, toen ik Edward Gibbons geweldige geschiedenis van het verval en de ondergang van het Romeinse rijk las, zeer ontvankelijk voor zijn interpretatie met betrekking tot de triomf van het christendom: die had een 'periode van bijgeloof en wreedheid'²⁵ ingeluid. Het instinctieve gevoel uit mijn kindertijd om de Bijbelse God als een vijand van vrijheid en lol te zien werd gerationaliseerd. De overwinning op het heidendom had geleid tot de heerschappij van Niemandsvader, en die van al de diverse kruisvaarders, inquisiteurs en van zwarte hoeden voorzienen puriteinen die zijn misdienaren waren. Kleur en opwindend waren uit de wereld verdreven. 'Gij hebt overwonnen, o bleke Galileëer,' schreef de victoriaanse dichter Algernon Charles Swinburne, met een echo van de apocriefe jammerklacht van Julianus de Afvallige, de laatste heidense keizer van Rome. 'De wereld is grijs geworden door uw adem.'²⁶ Instinctief stemde ik daarmee in.

Maar in de loop van de afgelopen twee decennia is mijn perspectief veranderd. Toen ik mijn eerste geschiedkundige werken schreef, koos ik als thema de twee perioden die me als kind altijd het meest beroerd en ontroerd hadden: de Perzische invallen in Griekenland en de laatste decennia van de Romeinse republiek. De jaren die ik besteedde aan het schrijven van die beide studies over de klassieke wereld, waarbij mijn leven intiem verweven raakte met dat van Leonidas en van Julius Caesar, van de hoplieten die stierven bij Thermopylae en de legionairs die de Rubicon overstaken, versterkten mijn fascinatie alleen maar. Sparta en Rome behielden, zelfs als ze onderworpen werden aan minutieuze historisch onderzoek, hun glans als toproofdieren. Ze bleven mijn fantasie prikkelen, zoals ze dat altijd hadden gedaan – net als de grote witte haai, de tiger, de tyrannosaurus. Maar grote carnivoren, hoe wonderbaarlijk ook, zijn van nature afschrikwekkend. Hoe langer ik me onderdompelde in de studie van de klassieke oudheid, des te bevreemder ging ik die vinden. De waarden van Leonidas, wiens volk

een nogal moorddadige vorm van rasverbetering toepaste en kinderen trainde om verwaande untermenschen 's nachts te doden, kwamen op geen enkele manier overeen met de mijne. Dat gold ook voor de waarden van Caesar, van wie gezegd wordt dat hij een miljoen Galliërs om het leven heeft laten brengen, en nog eens een miljoen van hen tot slaaf heeft gemaakt. Het was niet alleen die extreme gevoelloosheid die me van streek maakte, maar het volslagen gebrek aan besef dat de armen of de zwakken zelfs maar de minste intrinsieke waarde zouden kunnen hebben. Waarom vond ik dat verontrustend? Omdat ik, wat moraal en ethiek betreft, totaal geen Spartaan of Romein was. Dat mijn geloof in God in de loop van mijn tienerjaren vervaagd was, wilde niet zeggen dat ik geen christen meer was. Al meer dan een millennium was de beschaving waarin ik geboren werd die van het christendom. De uitgangspunten waarmee ik was opgegroeid (over hoe een maatschappij op de juiste manier georganiseerd moest zijn en over de principes die daaraan ten grondslag lagen) kwamen niet voort uit de klassieke oudheid en nog minder uit 'de menselijke natuur', maar zeer beslist uit het christelijke verleden van diezelfde beschaving. De uitwerking van het christendom op de ontwikkeling van de westerse cultuur is zo diepgaand geweest dat die niet meer zichtbaar is. We herinneren ons slechts de onvoltooide revoluties; het lot van geslaagde revoluties is dat ze als vanzelfsprekend worden gezien.

Mijn ambitie met *Heerschappij* is om de voortgang in kaart te brengen van wat een christen in de derde eeuw van onze jaartelling 'de vloedgolf van Christus'²⁷ noemde: hoe het geloof dat de Zoon van de enige God van de Joden doodgemarteld was aan een kruis zo lang voortduurde en zo wijdverbreid raakte dat tegenwoordig de meesten van ons in het Westen niet meer zien hoe schandalig dat ooit is geweest. In dit boek onderzoek ik wat het christendom zo subversief en ontwrichtend heeft gemaakt; hoe het christendom het denken van de Latijnse wereld uiteindelijk verzadigd heeft; en waarom in het Westen, dat vaak zo wars is van religieuze leerstellingen, zoveel instincten (ten goede en ten kwade) diep christelijk zijn gebleven, en blijven.

Het is, om een bekende uitspraak te citeren, het mooiste verhaal dat ooit verteld is.